

LEVINUS AMMONIUS EN ERASMUS

DR. P. N. M. BOT

Als het nog enige verwondering zou wekken, dat de gevierde vorst der humanisten vriendschappelijke relaties heeft onderhouden met een der wereld afgestorven monnik, dan is dat wellicht het beste bewijs, dat de houding van Erasmus ten opzichte van het kloosterleven nog veelal wordt gezien als een van 'principiële misprijzing' om een woord van Huizinga te gebruiken.¹ Het is waar, dat hij zelf nauwelijks iets schijnt te hebben verzuimd om deze gangbare mening voet te geven: heeft hij niet doorlopend tot zijn meest verbitterde vijanden de monniken van alle slag van kap en kovel gerekend? En wordt zijn persoonlijke verloochening van het kloosterleven niet stilzwijgend in verband gebracht met zijn felle, vaak bijtende kritiek daarop en uitgelegd als het bewijs, dat hem het juiste inzicht in dit leven heeft ontbroken? En toch zou het niet onaanzienlijk aantal dergenen, die, behorende tot de religieuze staat, hem van harte waren toegedaan en vaak een gewichtige rol in zijn leven hebben gespeeld, ons al wat voorzichtiger moeten maken om in dezen een ongunstig oordeel te vellen², een oordeel, dat waarschijnlijk lichtvaardig zou blijken te zijn, indien dieper op deze kwestie zou worden ingegaan.³ Erasmus' zienswijze ten opzichte van het kloosterleven – zo mogen we in ieder geval hier wel voorop stellen – is vrij wat genuanceerder geweest dan dat we zouden mogen spreken van een principiële misprijzing, zeker wanneer we ter verdediging van zijn veelverguisde naam in aanmerking nemen, dat hij ook in dit opzicht een duidelijke evolutie heeft doorgemaakt.⁴ Dit wil overigens allerm minst zeggen, dat met het klimmen der jaren zijn kritiek op de heersende gebruiken en opvattingen binnen de kloostermuren gaandeweg

¹ J. Huizinga, *Erasmus*, Haarlem 1947, p. 130.

² Ik noem hier slechts Gregorius Reisch, Paulus Voltzius, Jean Vitrier, Ant. van Bergen, Francis Frowik, Martinus Lipsius, Hier. Rufaltius.

³ Wellicht, dat zich hiertoe nog eens de gelegenheid aanbiedt.

⁴ Louis Bouyer heeft het al voor Erasmus opgenomen, waar hij vaststelt, dat Erasmus *misbruiken* laakt, maar nergens het kloosterleven *principieel* aanvalt (*Autour d'Érasme*, Parijs 1955, pp. 175–177).

is verstomd. Wél dat deze voorzichtiger is geworden en met meer reserve voorgedragen. En dit valt zeer goed te verklaren. Zijn ijveren voor een authentieke vroomheid van een meer vergeestelijkt, personalistisch en Christocentrisch karakter ging dwars in tegen het werkeiligheidsideaal in vele godvruchtige gemeenschappen van zijn tijd en liet niet na tot de ernstigste conflicten aanleiding te geven. Wel kon Erasmus met de edelste bedoelingen de 'libertas spiritus' in het vooruitzicht stellen van ieder, die zijn geestelijk leven wilde herbronnen aan de Schrift, maar hoe moet het hem te moede zijn geweest, toen dit voor velen een vrijbrief werd om met de traditionele structuren van het monastieke bestaan ook vaak de wezenlijke bindingen overboord te werpen, zodat vrijheid des geestes aldus een mom werd voor losbandigheid? Dat Luthers opstand en met name diens totaal negatieve houding tegenover de evangelische raden een ware ontreddering in de kloosters ten gevolge had, is echter voor Erasmus geen motief geweest om zich de handen in onschuld te wassen, toen hij moest ervaren, dat zijn bedoelingen averechts werden uitgelegd. Hij voelde zich door de revolutionaire opvattingen van de Wittenbergse Augustijn wél gecompromitteerd, maar niet van alle verantwoordelijkheid ontlast. 'Ik betreur het zeer ooit in mijn geschriften de vrijheid des geestes te hebben verkondigd; ik heb dat weliswaar met oprechte bedoelingen gedaan en alles eerder verwacht dan dat er een dergelijk slag van mensen (van losbandig gedrag) zou opstaan. Ik heb er alleen maar naar verlangd, dat de door mensen ingevoerde ceremoniën wat zouden terugtreden om de ware godsvrucht te laten groeien'.⁵ Deze woorden richtte Erasmus in 1527 tot een niet met name bekende monnik, die een ernstige roepingscrisis doormaakte. Met de meeste aandrang trachtte hij deze wankelende geest te bewegen trouw te blijven: 'Ik bid en bezweer je in Christus' naam toch te proberen deze weersin (in het religieuze leven) te overwinnen. Het zou toch waanzin zijn op jouw leeftijd (de man moet dan ongeveer vijftig jaar oud zijn geweest) in de wereld terug te keren'.⁶ Het doet er weinig toe wie deze monnik is geweest. Misschien was het de kartuizer Gerard Ofhuys, met wie Erasmus al langer in schriftelijk contact had gestaan.⁷ Het

⁵ A VII 1887, 11. Voor de hier gebruikte afkortingen, zie p. 343. ⁶ *Ib.*, 54.

⁷ A IV 1239. Het wordt door Allen voor waarschijnlijk gehouden, dat de onbekende monnik een kartuizer in de Nederlanden is geweest; naast Gerard Ofhuys noemt hij als mogelijkheid Joh. van Heemstede of Joh. Ammonius, broer van Levinus, die een tijdlang onder verdenking van heterodoxie in het carcer van zijn klooster heeft gezeten (*Biogr. Nat. de Belgique*, t. XIV k. 83/84; E. Lamalle, *Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérimnes-lez-Engghien*, Leuven, 1932, pp. 209–210).

zou eens te meer de duidelijke sympathie illustreren, die de humanist voor de zonen van de heilige Bruno koesterde. Merkwaardige voorliefde overigens, die men niet kan verklaren, omdat het in deze orde zou ontbroken hebben aan tegenstanders van de 'bonae literae' en van de nieuwe schriftuurlijke theologie. Petrus Sutor bijvoorbeeld, die een professoraat aan de Sorbonne had opgegeven om kartuizer te worden, heeft zich ook in zijn wit habijt een hardnekkig en zeer verbeterd vijand van Erasmus getoond.⁸ Maar wat voor verklaring ook aangevoerd zou kunnen worden, een feit is, dat de kartuizers een bijzondere plaats bij hem ingenomen hebben. Hij spreekt over hen als mensen, 'die waarlijk, ja totaal en volledig aan de wereld zijn afgestorven', 'als leraren (professores) van een allerstrengste en zeer heilige levenswandel'.⁹ En zelfs waar hij in een uitvoerig requisitoir over alle orden de vierschaar spant, worden zijn woorden mild en haast eerbiedig, als de kartuizers aan de beurt zijn.¹⁰ Hij moet blijkens zijn correspondentie met Johannes van Heemstede, monnik te Leuven, en met Gerard Ofhuys te Brussel de kartuizerkloosters in die plaatsen meermalen bezocht hebben en een goede bekende van de communiteiten geworden zijn.¹¹ Stonden deze kluizenaars van professie dan méér dan andere orden open voor de Erasmusiaanse ideeën? Het is moeilijk na te gaan, maar het ligt niet in de lijn der verwachtingen. Zeker is echter wel, dat minstens enkelen onder hen zich hebben toegelegd op de humanistische studiën en dat ook in hun gemeenschappen tweespalt het gevolg is geweest, die deze aan de wereld ontogenen verdeeld heeft in vurige Erasmusianen en voorzichtige conservatieven.

Tot de eersten heeft dan behoord Levinus Ammonius. Wel zou het na het bovenstaande al minder verrassing behoeven op te leveren, dat Erasmus met hem een hartelijke correspondentie heeft onderhouden, doch voor de hand liggend kan men deze connectie daarom nog niet noemen. Wat heeft de beroemde humanist in deze sympathieke, maar toch niet rijke of diepe geest zo aangetrokken? Ammonius is eenvoudig niet te vergelijken met een Pirkheimer, een Amerbach, een Froben of een More! Als hij in 1524 zijn eerste

⁸ Erasmus heeft zelfs een beroep gedaan op Gulielmus Bibaucius, prior generalis van de kartuizers om Sutor het zwijgen op te leggen (A VI 1687). Bibaucius was zelf humanistisch gevormd en voordat hij in het klooster trad, schoolrector te Gent. Hij stierf in 1535 en het is merkwaardig, dat reeds kort na zijn dood de eerste bepalingen tegen de klassieke studiën in de orde door het generaal kapittel werden uitgevaardigd (zie n. 64).

⁹ LB IX 740 A–D. ¹⁰ A IV 1196, 425–437.

¹¹ Brieven van en aan Joh. van Heemstede A VI 1646, A VII 1900, A VIII 2353, A X 2771.

poging doet om met de door hem overmatig bewonderde Erasmus in contact te komen¹², kan hij niet opgeven van grote geleerdheid of rijke levenservaring, noch bogen op invloedrijke relaties.¹³ Geboren te Gent was hij in 1503 op achttienjarige leeftijd ingetreden bij de kartuizers van Sint Maartensbos bij Geeraardsbergen¹⁴ en had daar drie jaar nadien de eeuwige professie afgelegd. In de schaarse vrije uren, die de dagorde hem toestond, maar vooral des nachts had hij zich toegelegd op de studie van de klassieke talen – later klaagt hij over de ondervonden moeilijkheden met het Grieks, dat hij geheel alleen, zonder leiding, moest zien meester te worden¹⁵ – en wel met zulk een verwoede ijver dat deze hem geruime tijd het licht in een zijner ogen kostte.¹⁶ Door bemiddeling van zijn talrijke vrienden buiten het klooster¹⁷ – men krijgt niet de indruk, dat de regel in Maartensbos nu zo streng werd onderhouden – had hij zich op den duur een aardige boekenschat verworven, waaronder Erasmus' 'Enchiridion militis christiani'.¹⁸

Het is ongetwijfeld dit werk geweest, samen met de dedicatiebrief aan Voltzcius, waardoor Erasmus op Ammonius' geest zo'n diepe invloed heeft uitgeoefend.¹⁹ Men kan het beschouwen als het handvest van de Erasmusiaanse

¹² A V 1463. In totaal heeft Ammonius zes brieven aan Erasmus geschreven: A V 1463, A VII 2016, A VIII 2082, 2197 en 2258, A X 2817. Erasmus aan Ammonius minstens vier; slechts twee daarvan zijn bewaard: A VII 2062 en A IX 2483.

¹³ De levensbijzonderheden van Lev. Ammonius kan men vinden in F. Th. Petreius, *Bibl. cartusiana*, Keulen 1609, pp. 232–233; M. F. van Goethals, *Hist. des lettres, des sciences et des arts en Belgique* t. I, Brussel 1840, pp. 95–97 en in A VI, pp. 487–488 (geboortjaar aldaar abusievelijk 1488, moet zijn 1485).

¹⁴ Ongeveer 30 km ten z. van Gent. ¹⁵ A VIII 2258, 46.

¹⁶ A VIII 2258, 106; Roersch, *Correspondance*, p. 18, n. 2.

¹⁷ Vrienden, met wie hij druk correspondeerde en van wie verschillenden hem regelmatig kwamen bezoeken, zijn o.a. geweest Quirinus Talesius, famulus van Erasmus (o.a. A X 2817, 179), Nicolaas Olah, secretaris en raadsman van Maria van Hongarije (Ipolyi, *Olah*, pp. 415, 428, 479, 506), Audomarus Edingus, procureur en griffier van de Raad van Vlaanderen, Carolus Utenhovius, schepen van Gent, Antonius Clava, lid van de Raad van Vlaanderen, Johannes Lacteus, schoolrector te Gent, Arnold Oridryus en Jac. Ceratinus, beide laatsten bekende humanisten (H. de Vocht, *Literae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium*, Leuven, 1928, p. 706; zie ook de lijst van correspondenten in Roersch, *Correspondance*, pp. 10–13).

¹⁸ Het is overbodig hier alle boeken op te sommen, die Ammonius in bezit heeft gehad. Ik noem alleen 'Meditationes Graecanicae' van Clenardus, 'De ratione dicendi' van Vives (Ipolyi, *Olah*, pp. 430 en 477), 'Epistolae florulentae' van Erasmus (A X 2817, 7), de Griekse grammatica van Melancthon (Roersch, *L'humanisme belge*, p. 58) en werken van verschillende Griekse kerkvaders (ib., p. 64).

¹⁹ Het 'Enchiridion militis christiani' voor het eerst verschenen in 1503, gebundeld met een aantal andere werkjes, werd in 1518 afzonderlijk uitgegeven, voorafgegaan door de brief aan Voltzcius. Waarschijnlijk bezat Ammonius deze laatste uitgave. Het is opnieuw

spiritualiteit²⁰, welke hierin bestaat, dat het streven naar ware christelijke volmaaktheid een zaak is niet allereerst van uiterlijke observantie van talloze vroomheidspraktijken, maar veeleer van innerlijke deugdbeoefening²¹, waarvan Christus als de grote leraar en het onovertroffen voorbeeld wordt voorgehouden.²² Heiligheid, 'pietas' zegt Erasmus voortdurend, wordt dan niet langer gezien als het prerogatief van kap of kruin, maar als een in principe ook voor de christen in de wereld bereikbaar ideaal. Het vaak geciteerde, soms echter onjuist geïnterpreteerde 'monachus non est pietas'²³ betekent in de context niet, dat het kloosterleven zonder meer wordt afgewezen, doch dat deze vorm van christen-zijn slechts voor enkelen geschikt is, en dat ook daarin ware deugd niet te identificeren is met kloostergewaad, spijsvoorschriften en ceremoniën. Feitelijk worden kloosterstaat en lekenstand zo door Erasmus gezien als modificaties van hetzelfde christelijke volmaaktheidsideaal en wordt de eerste alleen gewaardeerd in zoverre en mits hij voert tot de ware christelijke vrijheid, oorspronkelijke opzet trouwens, zoals Erasmus terecht opmerkt, van alle ordestichters.²⁴

Zeker heeft Ammonius het 'Enchiridion' gelezen en herlezen: de reminiscenties treffen we aan op vele plaatsen van zijn brieven. Sindsdien is Erasmus voor hem zijn leidster bij uitstek geworden, zijn aanbeden leermeester, wiens altijd maar weer uitgestelde komst naar Vlaanderen hij zo vurig verlangt: 'Heeft deze winter nu al niet meer dan tien jaar geduurd? Wanneer zal het zoete jaargetij weer komen, dat hem ons zal terugbrengen?'²⁵ Als Christus mij zou toestaan U te zien, dan weiger ik niet opnieuw te lijden al wat ik reeds ooit omwille van Erasmus' naam heb doorstaan'. Zelfs zijn leven heeft hij veil om dat van hem zo nodig te verlengen.²⁶ Humanistische grootspraak? Niet geheel en al: de betuigingen van roerende trouw en verering, de ge-

uitgegeven door H. en A. Holborn, *Ausgewählte Werke*, München 1933, pp. 22–136. Duitse vertaling onlangs van Werner Welzig, Graz-Keulen, 1961.

²⁰ Over Erasmus' vroomheidsideaal zie: A. Auer, *Die vollkommene Frömmigkeit des Christen*, Düsseldorf 1954 en J. Etienne, *Spiritualisme*, pp. 10–62.

²¹ '... in factis, non verbis, in affectu, non cultu, in oboedientia, non caeremoniis sitam esse veram pietatem' (Etienne, *Spiritualisme*, p. 28 n. 4).

²² 'Ad solum Christum tamquam ad unicum et summum bonum spectet, ut nihil ames, nihil mireris, nihil expectes nisi aut Christum aut propter Christum' (Enchiridion, uitg. Holborn, p. 63).

²³ Enchiridion, uitg. Holborn, p. 135. ²⁴ Brief aan Voltzuis, uitg. Holborn, p. 17.

²⁵ Ipolyi, *Olah*, p. 456. Brief uit 1533: Erasmus is dan inderdaad meer dan tien jaar – sinds 1521 – niet meer terug geweest in de Nederlanden.

²⁶ A X 2817, 329 en 335.

voelens van angst om zijn welzijn en medeleven met zijn wederwaardigheden keren te vaak in Ammonius' brieven weer, ook in die aan andere correspondenten²⁷, en de klank is te echt dan dat we, afgezien van de overdrijvingen zouden kunnen twijfelen aan de oprechtheid ervan.

Als we ons dus afvragen wat Erasmus bewogen kan hebben om deze onbekende monnik niet slechts een antwoordbrief te schrijven, maar hem zelfs met zijn vriendschap te vereren, dan zal in de eerste plaats gedacht moeten worden aan de dankbare liefde en diepe verering zonder pose, die de brieven van Ammonius ademen, waarbij dan nog wellicht diens lidmaatschap van de kartuizerorde als bijkomende factor in rekening mag worden gebracht. Wanneer hij bijvoorbeeld hartstochtelijk het verlangen heeft kenbaar gemaakt door Erasmus onder diens medestanders gerekend te mogen worden, gaat hij verder: 'Dit zeg ik echt niet, omdat ik denk, dat ik U met mijn brief zou kunnen vleien of omdat er iets van Ammonius valt te verwachten... Het zou werkelijk een goede grap zijn, als U van mij ook maar iets anders zou verwachten als een dankbaar en U toegewijd hart en oprechte gebeden tot Christus... U zou anders vruchteloos water vragen aan een droge puimsteen. Maar als ik ook maar iets bezat, dat U op prijs zou stellen, dan zou ik geen moment aarzelen het met beide handen aan te bieden. Wat ben ik de Verlosser dankbaar, die U heeft opgewekt om de stervelingen in hun ellendige afdwalingen te hulp te komen en die door U van velen de ogen heeft geopend voor de vroomheid, die een christenmens past... Moge Christus U ongedeerd voor de bloei en het heil van zijn Kerk bewaren.'²⁸

Op zijn eerste brief kreeg Ammonius geen antwoord en wel doordat Erasmus volkomen in beslag genomen was door andere zaken, zoals hij zelf later schreef. Vier jaar later waagde Ammonius een nieuwe poging. Ditmaal is zijn brief gekenmerkt door vele Griekse passages, waarmee hij kennelijk indruk hoopte te maken en door een uiterst scherpe, haast onchristelijke veroordeling van zijn medebroeder Petrus Sutor.²⁹ Blijkbaar wilde hij zich zo ver mogelijk van hem distancieren uit angst waarschijnlijk, dat het dragen van hetzelfde kleed hem mede zou betrekken in de verachting, die men in de kringen van de humanisten voor deze figuur zou koesteren. Voorts laat Ammonius het deze keer niet bij vurige betuigingen van toewijding en hulpvaardigheid, hij heeft de moed wat aantekeningen op te sturen, die hij gemaakt heeft op de brieven van Hieronymus, die kort voordien door Erasmus

²⁷ Vooral in brieven aan Nic. Olah (Ipolyi, *Olah*, pp. 396–397; 428 en 499).

²⁸ A V 1463, 105 en 158. ²⁹ A VII 2016, 1–80.

waren uitgegeven: '... voor het geval U ze later laat drukken kunt U ze stuk voor stuk zo nauwkeurig mogelijk beoordelen en als U daar redenen voor ziet er veranderingen in aanbrengen of ze geheel achterwege laten. Maar als ze U niet bijzonder bevallen, gooi ze dan om Christus' wil meteen in de kachel!' ³⁰

Erg gerust is Ammonius overigens niet over zijn stoutmoedige stappen: 'U moet goed begrijpen, dat ik bevreesd blijf vijandschap voor dank te oogsten, totdat ik een brief van Uw hand ontvang, die mijn verwachtingen over U bevestigt en die bewijst, dat mijn angst volkomen nodeloos was'. ³¹

Doch zijn vrees bleek inderdaad ongegrond. Hoe kon Erasmus een man, die zich zo weergaloos dankbaar jegens hem toonde voor alle zegen, die de Kerk door hem had ontvangen, teleurstellen? Nauwelijks twee maanden na de datering van Ammonius' schrijven, dus waarschijnlijk zeer spoedig na de ontvangst daarvan, beantwoordde de humanist zijn onbekende vriend in een bijzonder hartelijke brief, waarvan de eerste zin de eenzame kartuizer zo heeft getroffen, dat hij die meer dan twintig jaar later vol trots nog letterlijk aanhaalt. 'Uw eerste brief, vir optime, deed me zulk een grote genegenheid voor U opvatten als ik nog nauwelijks voor iemand heb gekoesterd. Dat ik daarop niet gereageerd heb was niet, omdat ik er geen lust toe had, maar omdat ik er geen kans toe zag. Er zijn zoveel mensen, die me proberen brieven af te dwingen, dat ik alleen al aan die taak de handen vol zou hebben... Ook Uw tweede brief was mij zeer welkom, die naast blijken van vroomheid en broederlijke genegenheid ook hulpbetoon aanbiedt (de aantekeningen namelijk bij Hieronymus) en niets is mij aangenamer dan dat'. Het was volstrekt overbodig Ammonius te verzoeken deze eigenhandig geschreven brief in alle eenvoud te zien als een bewijs van diepe genegenheid voor hem. ³² Dat deze woorden meer waren dan een stijlfiguur, kan worden gestaafd met de herhaalde betuigingen van sympathie voor Ammonius, ook tegenover derden: 'Een man zowel opvallend door geleerdheid als door vroomheid', heet het in een brief aan Utenhovius. ³³ En nog sterker: 'Ik geloof, dat er geen man bestaat, die heiliger leeft en verstandiger van aard is'. ³⁴ Hij liet hem dan ook meermalen zijn groeten overbrengen en zelfs zou men soms denken, dat Erasmus met een zeker verlangen naar de brieven van Sint Maartensbos heeft uitgekeken. ³⁵ Misschien heeft de ongehuichelde bewondering van de wat kinderlijke en angstig bescheiden monnik – hij zou veel meer met zijn

³⁰ *Ib.*, 103 en 128. ³¹ *Ib.*, 196. ³² A VII 2062, 1 en 39. ³³ A VIII 2093, 80.

³⁴ A VIII 2288, 22. ³⁵ A X 2700, 159; 2799, 39; 2817, 1.

beroemde vriend willen corresponderen, maar nee, 'Erasmus is voor het heil van de gehele Kerk en kan zich niet alleen met jou bemoeien!' ³⁶ – hem toch wel bijzonder goed gedaan temidden van de vele hatelijke aanvallen waaraan zijn persoon was blootgesteld.

Het is niet moeilijk zich in te denken, hoe Erasmus' gul aanvaardden van de schuchter aangeboden vriendschap Ammonius haast buiten zichzelf heeft gebracht van vreugde. We kunnen haar nog navoelen in de extatische brief, die hij richtte tot zijn vriend, de Gentse raadsman Audomarus Edingus en waaruit men ook kan opmaken, wat Erasmus meer algemeen voor hem heeft betekend: 'Je kunt je wel voorstellen, mijn beste Audomarus, hoe uitgelaten van vreugde ik was om de brief, die Erasmus me heeft geschreven! Je kunt wel raden – je kent me immers goed – hoe ik die telkens en telkens weer heb gekust, en terecht! Want wie zou die eerlijke spiegel, dat waarachtige beeld niet kussen van een zo geleerde, zo heilige, zo vrome geest? Hooggeleerde heren, vooraanstaande figuren, ja zelfs pausen zijn overgelukkig met een brief van hem. Maar met wat een zielsverrukking en gretigheid moet ik dan niet, ik, dom, onbeduidend en nietswaardig mannetje, zo'n schitterend onderpand ontvangen! En dan nog wel een brief, niet van een secretaris, maar van zijn eigen hand!... Nooit zal men mij ervan kunnen overtuigen, dat hij onjuiste meningen huldigt over de ware vroomheid. Door zijn werken ben ik tot het nastreven van die ware vroomheid opgewekt, terwijl ik tevoren méér dan genoeg besmet was met die bekende platvloerse opvattingen, hoewel ik er nooit geheel en al aan ben overgegeven geweest'. ³⁷ Wat Ammonius met dit laatste bedoelt is niets anders dan het euvel van de louter uiterlijke wetsbetrachting, dat door Erasmus zo menigmaal en zo onbarmhartig aan de kaak is gesteld. Zeker is hij hierin over de schreef gegaan, maar wie zal hem nu nog kwalijk nemen, dat hij het moment van de persoonlijke attitude tegenover God een zeer zwaar accent gaf in het licht van het algemeen in zwang zijnde observantisme van louter formele gebruiken, dat het hart koud liet of zelfs verenigbaar leek met immoraliteit? De moeilijke middenweg tussen enerzijds het serviel zich houden aan regels en bepalingen, het naamloos terugwijken achter de geijkte opvattingen, dat leiden kan tot een mechanisch werkheiligheidsstreven en anderzijds het strikt persoonlijk zich voegen naar de inspraken, die de mens rechtstreeks van God toekomen, waarbij het gevaar niet denkbeeldig is, dat alles ondergeschikt gemaakt wordt aan de stem

³⁶ A X 2817, 114. ³⁷ A VII pp. 514–515.

van het individuele geweten, deze gulden middenweg is ook door Erasmus stellig niet gevonden.³⁸ Maar hoezeer zijn oproep om zich totaal over te geven aan Christus' leiding met het opgeven van alle vertrouwen in menselijke inzettingen een verlossende uitwerking kon hebben op vele zielen, kunnen wij beluisteren in Ammonius' uitbundige brief: 'In de eerste plaats ben ik Christus dankbaar, die mij door hem (Erasmus) uit dat verderfelijke judaïsme heeft bevrijd. Nu sta ik in mijn gedachten en gevoelens heel anders en beter tegenover de Verlosser, nu ik met mistrouwen op eigen kunnen helemaal afhang van zijn bescherming, dan toen ik in ijdel zelfbehagen altijd met een geweten leefde, dat ongerust bleef over mijn werken... Nu heb ik geleerd alleen op Christus te vertrouwen en me geheel te verlaten op zijn woorden en beloften, en ik bezit de innige zekerheid, dat Hij me niet zal bedriegen, daar Hij de waarheid is, niet in dwalingen zal leiden, daar Hij de weg is, niet zal laten sterven, daar Hij het leven is... Haec per Erasmum me docuit Christus'.³⁹

Is het niet of uit deze gestileerde perioden de verre echo naklinkt van Luthers gepassioneerde verwerping van alle menselijke gerechtigheid? Zeker, zonder diens ruige oerkracht en daarom ook au fond zonder het zegel van het eigen zelf beleven. Toch zouden we Ammonius onrecht aandoen, als we de triomfantelijke toon van zijn brief geheel als geforceerd of maniëristisch zouden afdoen. Eerder is het zo, dat het moment van euforie, dat hij bij het ontvangen van Erasmus' antwoord beleefde, de dijken van zijn werkelijkheidszin doorbrak en dat ideaal en realiteit voor hem vervloeiden in het zalige gevoel reeds bereikt te hebben, waarnaar hij nog slechts van harte verlangde. Zeker heeft hij er naar gestreefd al zijn vertrouwen op Christus alleen te stellen, maar wij wagen het te betwijfelen, of hij werkelijk ooit tot de radicaal gegrepenen heeft behoord. Daar komt nog iets bij: met alle respect voor zijn goede trouw en eerlijke overtuiging moeten we toch wel vaststellen, dat Erasmus voor een lid van een beschouwende orde bepaald niet de meest geschikte geestelijke leidsman was. Hij had zich als zodanig overigens ook niet opgeworpen, toen hij het 'Enchiridion' schreef, dat uitgesproken de christelijke lekenstand op het oog heeft. Maar buitendien doet heel dit boekje wat mager aan, waar men er een Christus in ontmoet, die nauwelijks herinnert aan de

³⁸ Het is onnodig nogmaals uiteen te zetten, dat Erasmus' spiritualisme niet los te denken is van de Moderne Devotie. Evenmin, dat zijn afkeer van veruiterlijkte vroomheidspraktijken niet te identificeren valt met Luthers afwijzen van roemen op eigen werken.

³⁹ A VII p. 515.

eengeboren Zoon Gods, die verlossend in zijn Kerk voortleeft. Van dit alles schijnt onze Levinus zich in zijn blinde liefde voor Erasmus geen rekenschap te hebben gegeven. En daardoor dreigde zijn streven deelachtig te worden aan de 'vera pietas' in een hachelijk avontuur te ontwaarden. Zo is het haast vanzelfsprekend, dat hij in navolging van zijn leermeester heftig smaalde op het keurslijf van de vermaledijde ceremoniën⁴⁰, maar bij nader toezien kwam dat vaak neer op een uitgesproken hekel aan die hinderlijke dagorde, die hem stoorde in het samenzijn met zijn humanistische vrienden. 'Nu ziet U hoe machtig die ceremoniën zijn', roept hij in zijn eerste brief aan Nicolaas Olah uit, 'ze maakten het onmogelijk, een gesprek te voeren met een zo uitstekend man als U'. Hij had zijn hoge bezoeker, secretaris van de landvoogdes, willen bedanken voor de toezending van een Grieks werkje en met hem nieuws willen uitwisselen over Erasmus. Maar dit werd verhinderd door die 'pessimae ceremoniae' (in dit geval vespers en avondmaal), 'maar pas op! dit zeg ik U voorzichtig fluisterend!'⁴¹ Ook geeft het wel te denken, dat Ammonius voortdurend het verlangen te kennen gaf naar omgang met vrienden en naar cultureel verkeer. 'Mocht ik dichter bij U wonen', aldus aan Olah, 'of gij bij mij om met gelijke belangstelling over geestelijke of profane onderwerpen te spreken of iets van elkaar te leren, dat de moeite waard is'.⁴² En als zijn oom, Johannes Molendinus, twee volle dagen op bezoek geweest is, roept hij uit: 'Wie zou er ooit genoeg van kunnen krijgen met zulk een man te converseren!'⁴³ Maar erger is wellicht, dat voor Ammonius het kloosterleven ten naaste bij scheen samen te vallen met de bestudering van de 'bonae literae', of toch minstens, dat het zich toeleggen op de humanistische wetenschappen een in zijn ogen noodzakelijke conditie was om een goed monnik te kunnen zijn.⁴⁴ Al te weinig, ja feitelijk nooit heeft hij in zijn brieven gesproken over het gebed, over het offer, over de vereniging met God. Ware het dan nog dat een begrijpelijke geestelijke reserve hem weerhield van in-

⁴⁰ In Erasmus' terminologie omvat het begrip ceremoniën heel wat meer dan cultusvormen en liturgisch ritueel: ook vasten, pelgrimages, reliekenverering en volksdevoties verstaat hij eronder. Het zijn i.h.a. de uiterlijke aankledingen en vormgevingen van de godsdienst (zie Etienne, *Spiritualisme*, pp. 14-16, speciaal p. 16 n. 1).

⁴¹ Ipolyi, *Olah*, p. 395. Elders spreekt hij over zichzelf als 'corpore clastro ceremoniisque contentum, animo tamen esse minime servile' (*ib.*, pp. 414-5). En tegenover Schenckelius: 'Breve tempus erat amicis confabulationibus concessum, ut ferme apud nos esse nosti, et τὰ ἀναγκαῖα familiaria haec excluserunt' (B.B. XXIV, 1958, p. 170).

⁴² Ipolyi, *Olah*, p. 455-456. ⁴³ *ib.*, p. 512.

⁴⁴ Duidelijke uitspraken in deze geest zijn wel niet te vinden, maar de toon van sommige passages suggereert toch wel bedoelde opvatting (zie bv. A V 1463, 12-43).

tieme ervaringen te gewagen. Hij wekt echter eerder de indruk, dat zijn belangstelling goeddeels uitging naar profane aangelegenheden, als bijvoorbeeld de strijd tussen de conservatieve theologen en de aanhangers van Erasmus.⁴⁵ Is het niet bevreemdend, dat hij in zijn brieven nooit de heilloze scheuring in de Kerk heeft aangeroerd, dan alleen waar hij bij Luther diens mateloze wijze van optreden laakte?⁴⁶ We moeten hier geen bewust plegen van understatement ten opzichte van de reformatische bewegingen achter zoeken en nog veel minder een heimelijk sympathiseren met de hervormers. Ammonius is blijkbaar een wat geboorneerde geest geweest, die zich in de betrekkelijke genoeglijkheid van zijn kloosterlijke afzondering met geen mogelijkheid de dimensies kon voorstellen van het drama, dat zich in de Kerk aan het voltrekken was. Wanneer men hem maar met rust gelaten had met zijn boeken en zijn vele vrienden, dan had hij zich – als aanvankelijk Erasmus – zonder moeite met het ‘taedium captivitatis’ kunnen verzoenen.⁴⁷ Maar zo zou het de kartuizer niet vergaan.

De vraag dringt zich hier wel op, hoe men in zijn naaste omgeving heeft gereageerd op zijn dwepen met Erasmus en hoe Ammonius zelf stond als eenling temidden van medebroeders, die voor het overgrote deel weinig geporteerd waren voor deze nieuwe denkbepelden over de ‘vera pietas’ en de studie van het Grieks. Nog in 1524 zei hij van zichzelf, dat hij er zich nooit voor had geschaamd monnik te zijn, noch dat het hem ooit had gespeten (nec puduit, nec piguit).⁴⁸ En hoewel de overige leden van het convent ‘soms heel wat spektakel om hem trachten te maken’, oordeelde hij toch, dat het overigens uitstekende mannen zijn, Christus eerlijk toegewijd, zij het dan, dat ze weinig op hebben met degenen, die zich toeleggen op de studie van de letteren.⁴⁹ Hij nam echter het zekere voor het onzekere en liet niemand in zijn klooster iets weten van de correspondentie met Erasmus. Zelfs zijn vrienden, beweerde hij, waren er niet van op de hoogte⁵⁰, een flagrante onwaarheid, maar wel typerend voor de positie, waarin hij verkeerde. Aanvankelijk kon Ammonius nog in de illusie leven, dat zijn medebroeders gaandeweg een wat mildere houding tegenover de studie van de ‘bonae literae’ zouden aannemen en meer begrip zouden gaan tonen voor de heilzame werking van de ‘vera pietas’. Zo schreef hij in 1529: ‘Inderdaad ken ik er verschillenden van dat slag, die in

⁴⁵ Hij komt er zelf met ontwapenende argeloosheid voor uit, dat zijn epistels soms nogal beuzelachtig zijn: ‘... litteras dedi plus satis vereor loquaces...’ (A VIII 2197, 1); ‘... Habes epistolam nugatoriam quidem illam, sed plus aequo prolixam’ (Ipolyi, *Olah*, p. 480).

⁴⁶ A VIII 2082, 367. ⁴⁷ A II 304, 452. ⁴⁸ A V 1463, 80. ⁴⁹ ib. 123. ⁵⁰ A VIII 2197, 35.

voorgaande jaren een (afwijzend) standpunt innamen: maar intussen zijn ze er langzamerhand gezondere meningen op na gaan houden – de hele wereld wordt verstandiger! – zodat zij zich nu vreselijk schamen om hun vroegere opvattingen... O, mocht Christus aan alle mensen de vrijheid des geestes verlenen, zodat niemand daar versaat uit vrees, waar geen reden tot vrees aanwezig is. Genoeg daarover! Want ook voor mij is het niet zonder gevaar er veel over te schrijven, bang als ik ben, dat een of andere spion, binnensluipend van weet ik waar, er achter komt!’⁵¹

Men kan dit echter toch moeilijk anders uitleggen dan als het zich schuldig maken aan wensdromen. Zo heeft hij ook niet geschroomd een voorstelling van de stand van zaken in Vlaanderen op te hangen (met de bedoeling Erasmus te bewegen zich in Gent te komen vestigen), die van de werkelijkheid niet onaanzienlijk zal zijn afgeweken: ongelooflijke veranderingen hebben zich in een luttel aantal jaren voorgedaan, geheel de Raad van het gewest is op de hand van Erasmus, ‘zelfs een groot aantal monniken heeft zich van de bijgelovige praktijken afgewend en zich bekeerd tot de ware vroomheid; en voor zover er nog zijn, die in de oude sleur volharden, houden zij uit vrees wel hun gemak!’⁵² Ammonius zou spoedig aan den lijve ondervinden, dat de alom aanwezige achterdocht, die met name in de studie van het Grieks een begin van ketterse neigingen vermoedde, ook hem niet sparen zou. Voorlopig kon hij nog menen, dat in de eenzaamheid een betrekkelijke tevredenheid zijn deel kon blijven. Eerzucht, die hem had kunnen prikkelen om naam te maken in de republiek der letteren, was hem vreemd. Hij zag ervan af een werkje van Johannes Chrysostomus uit het Grieks te vertalen uit vrees, zoals hij zegt, dat zijn naam daardoor een zekere bekendheid zou ontvangen. ‘Ik geef absoluut niets om sterfelijke roem en ben al bovenmate gelukkig als ik alleen aan Christus moge behagen. Als Hij me ooit voor zijn volk van nut wil laten zijn, zal Hij zeker een gelegenheid scheppen om mij, die de verborgenheid liefheb, in het licht te zetten... Ondertussen zit ik in die verborgenheid niet slecht, kalm en gezellig pratend met aardige vrienden, uitnodigende brieven schrijvend of die beantwoordende. Ik denk er niet aan, overtuigd van mijn armzaligheid, me onder het gewoel van de mensen te begeven en beraam geen enkele list om me heen te laten drijven uit deze zalige eenzaamheid naar het tumult van het leven in de wereld.’⁵³

Het was wellicht niet erg tactisch om tegenover Erasmus te gewagen van

⁵¹ A VIII 2082, 309. ⁵² A VIII 2197, 95. ⁵³ A VIII 2258, 25 en 60.

listen en kunstgrepen om het klooster te verlaten! Diens antwoordbrief laat wel enigszins vermoeden, dat de gewezen Augustijn zich nogal pijnlijk getroffen voelde, zonder dit met evenveel woorden aan zijn vriend te laten blijken en zeker zonder hem deze vergissing kwalijk te nemen. Erasmus beklagt in deze brief zijn *Ammoni charissime*, dat mensen zoals hij begraven liggen onder een overdaad aan ceremoniën, die een waarlijk duivelse besmetting zijn. Er zijn verschillende manieren om martelaar te worden, maar wie zijn zielevrede in al die kwellingen constant tot zijn laatste snik weet te bewaren, behoort zeker niet tot de minste der martelaren. ‘En als ik jouw ziel beschouw, die in alle eenvoud gevolg geeft aan elke inspraak van Christus... moet ik je wel gelukkig oordelen. Vasten, nachtwaken en vis eten is overigens nog het minste, maar het voortdurende samenleven met ingebeelde en kleingeestige mensen, die geen rekening houden met individuele geaardheid en persoonlijkheid, komt mij als het allerzwaarste voor... Misschien zijn er in jouw convent niet van die lieden, maar zo ja, vertrouw dan maar, dat je niet de laagste plaats onder de martelaren zult innemen, als je in alles de zachtmoedigheid bewaart.’⁵⁴ Zijn deze woorden nu louter bedoeld geweest om Ammonius een hart onder de riem te steken of dragen zij ook niet enigermate het karakter van een oratio pro domo, waarin Erasmus indirect zijn eigen stappen om het religieuze leven vaarwel te zeggen heeft willen motiveren? Is het niet, of hij zijn vriend wilde waarschuwen toch niet al te gemakkelijk te veronderstellen, dat de kloosterlijke afzondering voor iedere monnik zoetheid en vreugde in zich zou bergen? Toen Ammonius deze brief ontving, had hij echter in dit opzicht al het tegendeel moeten ervaren, want met de komst van een nieuwe prior was de sfeer in Sint Maartensbos sterk verslechterd. Deze prior, blijkbaar een verklaard vijand van alle vooruitstrevende ideeën, was volgens onze kartuizer een ongenaakbare, hooghartige man, die niemand kon verdragen, die afweek van zijn meningen en nauwelijks ooit met iets anders bezig was dan met beuzelarijen.⁵⁵ Uit een zekere hang naar geheimzinnigheid, of uit welbegrepen voorzichtigheid gaat Ammonius in deze passages regelmatig over in het Grieks en wellicht niet ten onrechte, want het zijn wel sterke bewoordingen, waarin hij zijn gal uitspuwt: ‘Het is helemaal niet te verwonderen, dat er in deze gemeenschap lieden zijn, die het eerder aan geest dan aan buik schort, want deze eist bij de meesten de hoofdrol op, daar zij zich wat hun geest betreft volkomen op hun gemak gevoelen.’⁵⁶

⁵⁴ A IX 2483, 7–39. ⁵⁵ A X 2817, 122. ⁵⁶ Ib. 293.

Hij had zich niet langer veilig gevoeld, omdat men hem wegens zijn studiën openlijk verdacht van Lutherse sympathieën.⁵⁷ Goddank echter, zo gaat hij verder, is er een oplossing gekomen in al deze moeilijkheden. Men heeft hem toestemming gegeven om zich in een ander klooster van de orde te vestigen, namelijk Coninckxdal bij Gent. En hoewel het hem aan het hart ging zijn geliefd Maartensbos, waar hij dertig jaren had geleefd, te moeten verlaten, de nieuwe omgeving, waar hij medebroeders vond van hogere beschaving en ontwikkeling, had hem spoedig met zijn lot verzoend.⁵⁸ Wel vindt hij het nog nodig om pathetisch uit te roepen, dat hij diep betreurt zo onberaden en al te jeugdig het kloosterleven omhelsd te hebben⁵⁹, maar in één adem door neemt hij het dan toch op tegen Erasmus in een uitvoerige pleitrede ten gunste van dat leven. Het valt daarin wel op, dat van enige originaliteit of persoonlijke bezinning vrijwel geen sprake is. Hij gebruikt de vanouds bekende en doodversleten cliché’s, die feitelijk alle neerkomen op de gelegenheid bij uitstek, die het klooster biedt om te studeren en zijn geest te ontwikkelen en op de schadelijkheid en het gevaarvolle van alles dat der wereld is.⁶⁰ Over de diepere betekenis van dit geheel aan Christus toegewijd zijn voor het Rijk Gods, geen woord. De enige persoonlijke noot vormt zijn opmerking, dat hij wat de maaltijden betreft, overal goed tegen kan, want de natuur heeft hem begiftigd met een sterke maag!⁶¹ Het was dus beslist geen adelaarsvlucht, die Ammonius nam, maar dat hij van gedachten durfde te verschillen met zijn aanbeden meester en daar rond voor uitkwam, geeft ons de overtuiging, dat zijn gehechtheid aan de eenmaal gekozen levensstaat dieper wortelde dan hij zelf wellicht heeft ingezien: ‘Ziet eens hoezeer ik afwijk van Uw ideeën, die zo vaak ook op mijn geest invloed hebben uitgeoefend. Voor mij staat het voor eens en voor altijd vast, dat er niemand is, die niet in welke instelling van christelijk leven dan ook (bedoeld is kloosterorde) vroom kan leven, mits zijn hart gewapend is om alle tegenheden te dragen en zijn geest geheel aan Christus’ wil is overgegeven.’⁶² Erasmus had dit laatste ook niet ontkend en alleen de moeitevolle kanten willen benadrukken van een leven als onbegrepen eenling temidden van wantrouwen en kleingeestigheid. Dat Ammonius toen – en laten we niet vergeten in de nieuwe en welwillende omgeving van Coninckxdal! – de lichtzijden hoger aansloeg dan de onvermijdelijke schaduwpartijen, was zijn goed recht, maar zouden deze zinsneden ten gunste van het klooster hem even vlot uit de pen zijn gevloeid, toen zijn over-

⁵⁷ Ib. 133 en 303. ⁵⁸ Ib. 140 en 172. ⁵⁹ Ib. 204. ⁶⁰ Ib. 238. ⁶¹ Ib. 277. ⁶² Ib. 232.

sten hem enkele jaren nadien de studie voorgoed onmogelijk wilden maken? Feitelijk ligt het verhaal daarvan buiten ons bestek; het moge evenwel toch in het kort worden weergegeven, omdat dit kleine levensdrama rechtstreeks een gevolg is geweest van Ammonius' verhouding tot Erasmus.

Het onweer, dat hem boven het hoofd hing, had al geruime tijd bedreigd. Het eerste, nog verre gerommel was al veel eerder hoorbaar geweest, toen in 1526 enige prominente leden van de kartuizerorde zich hadden gewend tot Natalis Beda, professor aan de Sorbonne, om te informeren, hoe men over de geschriften van Erasmus moest oordelen.⁶³ Het is niet moeilijk te raden hoe het antwoord van deze antagonist van de nieuwe theologie heeft geluid! Maar het onweer barstte pas goed los voor Ammonius, toen het generaal kapittel der kartuizers in 1537 – en het jaar daarop met nog meer klem – het kategorische verbod uitvaardigde om welk werk dan ook van Erasmus nog te lezen.⁶⁴ Tenslotte keurde dit hoogste gezagsorgaan in de orde in 1542 ten scherpste de ongeregelde studielust af bij de monniken in de Nederlanden: '... de tijd, die hun is toegestaan om godvruchtige boeken te lezen, besteden zij om hun ijdele nieuwsgierigheid te bevredigen door zich toe te leggen op de studie van het Grieks... Zij beweren zelfs, dat niemand tot de ware vrijheid en tot het verstaan van de Schrift kan komen, tenzij hij onderlegd is in de Griekse taal.'⁶⁵ De strenge berispingen en straffen, waarmee de overtreders werden bedreigd, waren toen echter al Ammonius' deel geworden... In 1541 werd hij door zijn oversten voor straf gezonden naar het kartuizerklooster Munnikhuizen bij Arnhem.⁶⁶ Deze verbanning – want zo voelde hij het – viel de humanist in hem ontzettend zwaar ('abiens in maximam illam malam malam cruce').⁶⁷ Hij had vrijwel niets mee mogen nemen van zijn welvoorzienige bibliotheek, opgebouwd ten koste van zo grote opofferingen en zoveel geld; zelfs zijn manuscripten had hij achter moeten laten. En hoezeer verschilde het stadje Arnhem van de forse Vlaamse steden en de onherbergzame Veluwe van het rijke Vlaanderen. Hij vond er haast geen boeken, geen intel-

⁶³ A VI p. 67. Ook uit dit voorval zou men kunnen opmaken, dat de beoefening van de humanistische letteren niet zeldzaam kan zijn geweest in de orde.

⁶⁴ E. Lamalle, *Chronique de la chartreuse de la Chapelle à Hérimmes-lez-Enghien*, Leuven 1932, p. 149, n. 4.

⁶⁵ F. A. Lefebvre, *Saint Bruno et l'ordre des chartreux*, Parijs 1883, t. I, pp. 446–447 en t. II, pp. 536–537.

⁶⁶ Bij de kartuizers toen geen ongewone straf (zie R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland*, Utrecht-Antwerpen, 1954, pp. 322–328; dez., *Kerkgesch. van Nederland in de Middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen, 1957, dl. II, p. 332).

⁶⁷ Brief aan Schenckelius (6 maart 1552) in B.B., p. 179.

lectueel verkeer, wèl oorlogen en barbaarse zeden. Is het wonder, dat hij radeloos uitroept na een uitvoerige opsomming gegeven te hebben van zijn humanistische bedrijvigheid: 'Maar dit alles is voorbij! voorbij! voorbij!' ⁶⁸ Des te zwaarder viel hem dit kruis, omdat hij blijkbaar nooit heeft ingezien, dat hij deze straf zou hebben verdiend.⁶⁹ 'Men dacht', zo zegt hij zelf, 'dat ik nu wel mijn toevlucht zou zoeken bij de Lutheranen... Maar ik heb geen vaarwel gezegd achtendertig jaar geleden aan alles van de wereld om er nu, staande op de drempel van de ouderdom, weer naar terug te keren. Hoe zou ik na volop de zoetheid van de eenzaamheid en de rust gesmaakt te hebben, kunnen teruggaan naar het gewoel der mensen en de onrust van de wereld?' ⁷⁰ We zijn wellicht geneigd een dergelijk, ook elders herhaald motief om in de kloosterlijke staat met zijn rust en zekerheid te volharden door deze te stellen naast de ongewisheid van het leven in de wereld, gemakkelijk af te keuren als spiritueel egoïsme.⁷¹ Dergelijke ontboezemingen behoorden echter tot de bon ton van de epistolaire omgangsvormen en kunnen op zich niet gebruikt worden om iemands persoonlijke instelling en eigengeaardheid omschrijvend te benaderen. Wèl mogen wij veronderstellen, dat zijn door niets te doven studielust ook in Munnikhuizen voor hem een middel is geweest om in die donkere jaren niet verbitterd in opstand te komen tegen wat zijns inziens grove willekeur was. Naast een tractaat over de standvastigheid in tegenspoed ^{71a} heeft hij er zijn verhandeling geschreven over de verloren zoon, een onderwerp, waartoe hij zich mogelijk in grimmige zelfspot voelde aange trokken.⁷² Het pretentieloze boekje bestaat in hoofdzaak uit stichtelijke beschouwingen, die de tekst op de voet volgen, afgewisseld door filologische kritiek, zakelijke verklaringen en symbolische uitweidingen. Het is stellig persoonlijk doordacht en origineel: letterlijk zegt hij de lezers geen opgekookte

⁶⁸ Brief aan Corn. Trajectinus (19 maart 1542) in Roersch, *L'humanisme belge*, pp. 64–65; brief aan abt van St. Baafsabdij te Gent (2 aug. 1546) in Roersch, *Correspondance*, p. 24.

⁶⁹ '... cum tamen inter haec ne pedem quidem (ut dicitur) latum ab instituto Cartusianae vitae deflexerim' (brief aan Schenckelius, B.B., p. 179).

⁷⁰ Brief aan Joh. Vlesius (20 juli 1544), in Roersch, *L'humanisme belge*, p. 66.

⁷¹ 'Ego vero, mi Sylvi, tametsi quietis amore hoc vitae institutum ab initio iuventutis sectatus sum, ut in eo separatus a mundi curis ac tumultibus uni Deo vacarem et inter sancta studia securus aliarum rerum consenescerem...' etc. (B.B., p. 179).

^{71a} Roersch, *L'humanisme belge*, p. 65.

⁷² Tractatus in parabolam servatoris nostri de filio minore natu, apud Lucam, decimoquinto capite, ad respicientiam omnes invitans. Epistola nuncupatoria ad omnes pios lectores eodem extimulans, autore Levino Ammonio Cartusiano. Lovanii ex officina Rutgeri Rescij. Men. Aug. 1542. (exemplaar in B.N. Parijs).

spijzen te willen voorzetten⁷³, en schriftuurlijk: alle woorden heb ik geput uit de heilige Schrift 'si non ad verbum, certe ad sensum'.⁷⁴ In zoverre kan men het zien als een postume hommage aan de grote wegbereider van een schriftuurlijke theologie en de baanbreker van een echte bijbelse vroomheid.

Of ook zijn gevoel voor humor hem heeft verhinderd de zaken al te tragisch op te nemen, is evenmin onwaarschijnlijk. Later, veel later tenminste wist hij nog steeds niet of hij zijn levensverhaal een tragedie of een komedie moest noemen. 'Of eigenlijk weet ik het al', vervolgt hij dan, 'laat het, om met Plautus te spreken, maar een tragikomedie heten. Want al maar door het te laten voorkomen als is het een komedie, waarin "koningen en goden" optreden, acht ik niet passend. Maar... mogelijk, mijn beste Schenckelius, begrijp je niet, wie ik hier "koningen en goden" noem. Ik meen ook, dat dit onmogelijk is als je niet persoonlijk hierheen komt'.⁷⁵ Wij kunnen het, dacht ik, wél raden. Het zullen zijn oversten zijn geweest, die Ammonius hier bedektelijk nog een sneer geeft voor hun zijns inziens eigendunkelijk optreden. Daar moet dan evenwel onmiddellijk aan worden toegevoegd, dat in zijn brieven ook meermalen mannelijke betuigingen van gehoorzaamheid en onderwerping te lezen staan.⁷⁶

Wellicht om dit voorbeeldig dragen van de beproeving mocht hij reeds vrij spoedig (in 1542) terugkeren naar een meer vertrouwde omgeving, eerst naar het klooster te Scheut bij Brussel, vervolgens naar zijn geliefde Coninckxdal. Of hij zijn les nu had geleerd, is twijfelachtig te noemen. Nauwelijks aangekomen in zijn geboorteland, stelde hij een omstandig pleidooi op ten gunste van de studie van de klassieke talen en het Hebreeuws, gericht aan de prior van Leuven, waar kort tevoren een monnik naar de Lutheranen was overgelopen.⁷⁷ Het kon dus wel niet slechter treffen! Onze onverbeterlijke kar-tuizer-humanist is er echter blijkbaar niet hard meer om gevallen. Zijn laatste levensjaren was de hemel wolkeloos. Zelfs heeft zijn prior nog gebruik gemaakt van zijn welversneden pen om te trachten het klooster in een moeilijke proceskwestie aan het langste eind te laten trekken.⁷⁸ In 1556 kon hij met uitbundige luister – enigszins verrassend bij zo'n strenge orde, maar te ver-

⁷³ Tractatus, f A2r. ⁷⁴ Tractatus, f A8r.

⁷⁵ Brief aan Schenckelius in B.B., p. 179.

⁷⁶ '... nisi quoniam semel emisso voto obedientia ordini promissa, me ad id adstrinxit, ut animum quantumlibet reluctantem voluntati praelatorum submitterem' (brief aan Vlesius in: Roersch, *Correspondance*, p. 25 n. 2).

⁷⁷ Roersch, *L'humanisme belge*, pp. 65–66.

⁷⁸ H. de Vocht, *Literae virorum eruditorum ad Fr. Craneveldium*, Leuven 1928, p. 708.

geven gezien de grote zeldzaamheid van dergelijke jubilea toentertijd – zijn gouden professiefest vierden. Het uitvoerige verslag, dat Ammonius ons zelf daarvan heeft nagelaten, laatste pennevrucht van zijn hand, laat wel vermoeden, dat van weerszijden geen spoor van wrok was blijven hangen.⁷⁹ Kort nadien is hij overleden.

⁷⁹ Roersch, *L'humanisme belge*, p. 67.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

A (gevolgd door nummer van het deel, van de brief en de eerste regel van het citaat)	P. S. Allen, <i>Opus epistolarum D. Erasmi</i> , Oxford, 1906–1958.
B.B.	Bossche Bijdragen, XXIV, 1958.
Etienne, Spiritualisme	J. Etienne, <i>Spiritualisme érasmien et théologiens louvanistes</i> , Leuven 1956.
Ipolyi, Olah	A. Ipolyi, Oláh Miklós Levelezése. <i>Monumenta Hungarica historica-diplomataria</i> , t. XXV, Boedapest 1875.
Roersch, <i>L'humanisme belge</i>	A. Roersch, <i>L'humanisme belge à l'époque de la Renaissance</i> , Brussel 1910.
Roersch, <i>Correspondance</i>	A. Roersch, <i>Correspondance inédite du chartreux gantois Laevinus Ammonius</i> , <i>Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand</i> , t. IX, 1901.
LB (gevolgd door nummer van het deel)	Desiderii Erasmi Opera omnia, ed. van J. Clericus, 10 vol., Lugd. Bat. 1703–1706.